

Omavalitsuseta omavalitsused

Eesti omamaise haldusvõimu taastamine NSV Liidu ja Saksamaa vahelise sõja tingimustes

III osa. Võrdlevaid tähelepanekuid Läti ja Leeduga¹

Meelis Maripuu

Leedu ülestõusu summutamine

Leedus iseseisvuse taastamise välja kuulutanud ajutise valitsuse taga seisnud Leedu aktivistide rinne (*Lietuvos aktyvistų frontas*, LAF) liitis mitmeid erinevaid poliitilisi jõude (umbes poole hilisema ajutise valitsuse koosseisust moodustasid nooremad kristlikud demokraadid) eesotsas viimase Leedu saadikuga Saksamaal ning nüüd peaministriks planeeritud Kazys Škirpa, kelle positsioon sarnanes Eestiga võrreldes Hjalmar Mäe omaga. Ka Škirpa viibis Saksamaal paguluses ja oli Saksa võimude poolt algselt planeeritud juhtima Leedu omamaist administratsiooni. Ajutise valitsuse koosseis oli põranda all kokku lepitud juba sama aasta 22. aprillil, kuid mitmed selle esialgu ettenähtud liikmed arreteeris Nõukogude režiim veel vahetult enne sõja puhkemist. Pärast ülestõusu algust Leedus 22. juunil ja ajutise valitsuse deklaratiivset tegevusse asumist Kaunases keelati aga Škirpal ja ajutise valitsuse kavandatud välisministril Rapolas Skipitis'el Saksamaalt lahkumine ja nad suleti koduaresti.²

Ajutise valitsuse tegevust asus Škirpa puudumisel juhtima kirjandusteadlasest haridusminister Juozas Ambrazevičius ja tegi seda

kuni nende laialisaatamiseni. Kaunases omapäi tegutsema asunud ja riiklikku iseseisvust taastada sooviv Leedu ajutine valitsus ei leidnud Saksamaalt poliitilist tunnustust, kuid Hitler ei andnud kohe veel heakskiitu ka Rosenbergi kavale omamaistest usaldusisikutest keskorgani loomiseks. Idaministeerium ja RSHA püüdsid esimestel nädalatel erinevate võtetega ajutist valitsust marginaliseerida ja mõjutada selle tegevust kaitseministri kohale mõeldud kindral Stasys Raštikise kaudu. Raštikis oli sõja puhkemise ajal samuti Saksamaal ning teda oli loetud *Reich* 'i usaldusisikuks. Raštikis pidanuks eri osapooli ühendava lülina asendama ajutise valitsuse Saksmale sobilike „usaldusnõunikega”. Kaunasesse saadetud kindralile pakkus ajutine valitsus Škirpa puudumisel peaministri posti, kuid ta sai teada oma perekonna küüditamisest NSV Liitu ja loobus nende ohutusele mõeldes edaspidisest aktiivsest poliitilisest tegevusest, jäädes siiski omamoodi vahetalitajaks.³

Sõjaväevõimud tolereerisid pragmaatilistel kaalutlustel (esmase korra ja haldusvõimu tagamiseks) ajutise valitsuse tegevust, vaatamata nende püüdele saavutada kontroll kogu Leedu territooriumi üle. Ajutine valitsus jõudis järgneva umbes poolteise kuu jooksul

¹ Algis Tunas 2012, nr. 2.

² A. Bubnys. Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944). Lietuvos tautinis kultūros fondas, Vilnius, 1998; A. Anušauskas. Lietuva, 1940–1990. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, Vilnius, 2005; R. J. Misiunas, R. Taagepera. The Baltic States, years of dependence, 1940–1980, University of California Press, 1993, lk. 49; C. Dieckmann. Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941–1944, Göttingen, 2011, Band 1, lk. 424–436, 445–450, 467–479.

³ Samas.

taastada kohalike omavalitsuste, politsei ja mitmete muude institutsioonide tegevuse ning alustada desovetiseerimisega: 4. juulil avaldati deklaratsioon eraomandi taastamise ning Nõukogude võimude poolt konfiskeeritud või natsionaliseeritud omandi tagastamise kohta. 16. juulil deklareeriti 1940. aasta juunini kehtinud Leedu seadusandluse taaskehtimist. Samal ajal tehti pragmaatilistel kaalutlustel koostööd Saksa okupatsioonivõimudega.⁴

Okupatsioonivõimu esindajad valisid topeltstrateegia, mis pidi säilitama leedulaste valmisoleku koostööks sakslastega, kuid samas likvideerima ajutise valitsuse: välise surve avaldamise ajutisele valitsusele ning samaaegselt selle sisemise õõnestamise Leedu natsionaalsotsialistide kaudu. 28. juunil olid Leedu natsionaalsotsialistid formeerinud Leedu Natsionalistliku Partei (*Lietuvių Nacionalistų Partija, LNP*)⁵ ning nüüd nõudsid nad Saksa operatiivkomando 3 (*Einsatzkommando 3*) õhutusel LAF-ilt oma esindatuse laiendamist ajutises valitsuses. Eelkõige sooviti üle võtta kõigi relvastatud formeringute juhtimine. LAF-i juhitud ajutine valitsus ei soostunud sellega, kuni LNP korraldas 23.–24. juulil Gestapo toetusel putšikatse ajutise valitsuse kukutamiseks. Selleni sündmused siiski ei arenenud, kuid sakslaste sekkumise ähvardusel allutati kõigi relvastatud üksuste juhtimine LNP liikmetele. Operatiivkomando surve all korraldati LAF-i ja LNP koostööd, et kasutada neid okupatsioonivõimudele vajalike ülesannete täitmiseks. Kuigi ajutine valitsus asus tegutsema, tuginedes Leedu sõjaeelsele põhiseadusele,

ei olnud kummagi poliitilise grupeeringu eesmärk ilmselt sõjaeelse Leedu taastamine, vaid pigem natsionaalsotsialistliku Saksamaa toel sisuliselt uue riigi rajamine. Kui LNP poliitiliseks eeskujuks oli otseselt Saksa natsionaalsotsialism, siis LAF-i sihiks oli pigem fašistlik-korporatiivne mudel meile tuntud Itaalia või Slovakkia eeskujul.⁶

25. juulil anti Leedu territoorium üle Saksa tsiviiladministratsiooni juhtimise alla ning tegevusse asunud Ostlandi riigikomissar Lohse ja Leedu kindralkomissar Adrian von Renteln ei saanud ajutiste sõjaväevõimude kombel tolereerida Leedu ajutise valitsuse olemasolu. Tsiviiladministratsioon asus mitmel moel takistama ajutise valitsuse tööd, tehes samal ajal ettepanekuid selle ümberkorraldamiseks vahetult Saksa tsiviiladministratsiooni osaks, omamaiseks administratsiooniks eesotsas peanõunikega (*Generalräte*). Kindral Raštikist püüti veel kord enda poolele kallutada, et tema kaudu ajutise valitsuse tegevus halvata, kuid kindral keeldus endiselt oma NSV Liitu deporteeritud perekonna võimalikule ohtuseadmisel viidates sakslaste pakutud ametikohast.⁷

Leedu ajutine valitsus keeldus enda ümberkujundamisest Saksa okupatsioonivõimule alluvaks nõuandvaks koguks. 5. augustil edastasid nii Leedu natsionaalsotsialistid kui ka Ambrazevičius ajutise valitsuse nimel Saksa võimudele kindralkomissar Rentelni vahendusel memorandumid Leedu õiguslikust olukorrast ja suhetest pärast bolševistliku okupatsiooni lõppu. Kumbki poliitiline grupeering ei olnud loobunud Leedu rahvusriikliku iseseis-

⁴ Samas.

⁵ Lätis ja Eestis ei lastud avalikult tegutseda mitte mingisugustel omamaistel poliitilistel organisatsioonidel, rääkimata parteidest, kuna see oli vastuolus Saksa idapoliitikaga. Leedu Natsionalistliku Partei tuumiku moodustasid 32 paremradikaalset varasema Leedu valitsusliikme ja peaministri Augustinas Voldemarase toetajat (leedu keeles *voldemarininkus*). Voldemaras toetas 1926. aastal Antanas Smetonat võimu haaramisel, kuid tõugati Smetona poolt 1929. aastal kõrvale. Püüdis ebaõnnestunud riigipöördega Smetonalt võimu haarata ja saadeti maalt välja. Ta naasis 1940. aastal, pärast Nõukogude okupatsiooni algust Leetu, kuid arreteeriti ja viidi Moskvasse, kus suri 1942. aastal. Nädal enne sõja puhkemist asutasid Voldemarase toetajad Leedu Natsionaalsotsialistliku Raudse Hundi Rinde (sks. k. *Litauische Nationalsozialistische Eiserner Wolf Front*), millest 28. juunil 1941 moodustati Leedu Natsionalistlik Partei. Raudne Hunt (*Geležinis Vilkas*) oli 1927. aastal Smetona ja Voldemarase asutatud paramilitaarne organisatsioon, mis jäi toetama võimust kõrvale tõrjutud Voldemarast ja saadeti seetõttu Smetona poolt 1930. aastal ametlikult laiali.

⁶ A. Bubnys. Vokiečių okupuota Lietuva; A. Anušauskas, Lietuva, 1940–1990; R. J. Misiunas, R. Taagepera. The Baltic States, lk. 49; C. Dieckmann. Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941–1944, lk. 424–436, 445–450, 467–479.

⁷ Samas.



Juozas Ambrazevičius. Foto: Leedu Genotsiidi ja Vastupanu Uurimise Keskuse kodulehelt.

vuse eesmärgist. LNP küll mõonis vajadust sõjaaegseks Saksamaa toetamiseks võitluses bolševismi vastu, kuid põhimõttelisest iseseisvusnõudest ei loobunud ka vaatamata parteisisestele lahkhelidele samas küsimuses. Osa Saksa agentide poolt tagant kihutatud LNP tegelasi taotles iseseisvusnõudest loobumist, kuid see ei läinud läbi. Ajutine valitsus viitas oma iseseisvuse tunnustamist taotlevas memorandumis Leedu riikluse pikale traditsioonile ning nõukogudevastase ülestõusu käigus kannud ohvritele (umbes 4000 langenut). Ülestõus olevat olnud Saksa armee juhtkonnaga kokku lepitud (sisuliselt samasugused kokkulepped olid Mäe väitel ka Eesti osas esialgselt ole-

mas) ning nüüd tulnuks Leedut käsitleda taas sõltumatu riigi, aga mitte okupeeritud piirkonnana. Mõlemad memorandumid jäid sisulise vastuseta. Kindralkomissari vastus oli, et mitte tema ei otsusta riigiõiguslike küsimuste üle, vaid seda teeb Hitler pärast sõja lõppu.⁸ Okupatsioonivõimud siiski analüüsisid memorandumis esitatud väidet Leedu riigi edasieksisteerimisest, mis oli usaldatud eesti päritolu baltisaksa juristile ja poliitikule Werner Hasselblattele.⁹ Analüüsi lõppjärelduses öeldi, et Leedut hallatakse kui endist Nõukogude Liidu osa vastavalt sõjalistele ja bolševismi hävitamise eesmärkidele, jälgides „uue Euroopa” majanduslikke ja poliitilisi vajadusi ning pidades ulatuslikult silmas kohaliku rahva elulisi huve, mille hulka aga omariiklus mingil juhul ei kuulu.¹⁰

Samal päeval, 5. augustil teatas Leedu kindralkomissar von Renteln ajutise valitsuse liikmetele, et seoses Leedu territooriumi üleminekuga Saksa tsiviilvalitsuse haldamisele alates 25. juulist tuleb nende tegevus ministritena lõpetatuks lugeda. Mõningase viivitusega lõpetati ka ajutise valitsuse ripatsina tegutsenud Vilniuse Kodanike Komitee (*Bürgerkomitee*) tegevus ning mõlema tegevusvaldkonnad võtsid üle üheksa kindralkomissari poolt ametisse seatud peanõunikku.¹¹

9. augustil kinnitas Ambrazevičius kindralkomissar Rentelnile saadetud kirjas, et ajutine valitsus on vastu tema tahtmist laiali saadetud ning vastutus Leedu sisemise halduskorralduse eest on seega üle läinud Saksa tsiviiladministratsioonile. Ühtlasi teatas ta enda edasisest soovimatuses teha sakslastega koostööd, kuna need ei tunnusta Leedu riiklust.¹²

⁸ Samas.

⁹ Werner Hasselblatt (1890–1958) oli saksa vähemusrahvuse huvide aktiivne kaitsja Eestis ja ka mujal Euroopas, võitles Vabadussõjas Balti pataljoni koosseisus, oli aastaid Eesti Vabariigi Riigikogu liige, Eesti vähemusrahvaste kultuurautonoomia seaduse autor. 1939. aastast elas Berliinis, oli tihedates sidemetes Saksa välisministeeriumiga.

¹⁰ Bemerkungen zu der litauischen Denschrift vom 5.8.1941 über die Fortexistenz des litauischen Staates, [dateerimata, sisu alusel august 1941], BA R 90/4, pageerimata.

¹¹ A. Bubnys. Vokiečių okupuota Lietuva; A. Anušauskas, Lietuva, 1940–1990; R. J. Misiunas, R. Taagepera. The Baltic States, lk. 49; C. Dieckmann. Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941–1944, lk. 424–436, 445–450, 467–479.

¹² Juozas Ambrazevičius (ka Brazaitis), (1903–1974 USA), pärast ajutise valitsuse laialisaatmist tegutses Saksa okupatsiooni perioodil põrandaaluses vastupanuorganisatsioonis Leedu vabastamise peakomitee (*Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas*), sõja lõpus lahkus Leedust ja asus elama USA-sse, kus osales pagulaspoliitikas.

Koos ajutise valitsuse tegevuse lõpetamisega kinnitas kindralkomissar 5. augustil omapoolselt 1940. aasta juunini kehtinud Leedu seadusandluse põhimõttelist kehtivust, kuid Saksa võimud pidid otsustama, milline osa Leedu või Nõukogude seadustest püsima jääb ja milline kaob. Alles 15. juulil 1942 ilmus kindralkomissari otsus: 15. juunil 1940 jõus olnud Leedu seadused kehtivad edasi, kuivõrd need ei ole vastuolus halduse üle võtnud Saksa riigi seadustega või pole pärast 21. juunit 1941 muudetud või tühistatud.¹³ Analoogse õigusliku korra kehtimist oli Eestis deklareeritud juba alates EOY tegevusse astumisest 1941. aasta septembris.

Leedu omamaise administratsiooni üheksa peanõunikuna seati ametisse kuus LNP tegelast eesotsas kindral Petras Kubiliūnasega¹⁴ (esimene peanõunik ja siseasjad) ning kolm paremradikaalset *voldemarininkus* 't. Peanõunike hulgas oli ka kolm senist ajutise valitsuse liiget. Peanõunikele allutati juba taastatud ministeeriumide aparaat, nimetades neid „juhatusteks” (*Führungen*). Sellega oli ülestõusu käigus tegutsema asunud ajutine valitsus oma tegevuse lõpetanud ning nende loodud administratiivaparaat taandatud Saksa tsiviil-haldusvõimu osaks. Koostöö ei kujunenud latusaks – pärast ebaõnnestunud mobilisatsiooni Leedu SS-üksustesse arreteeriti 1943. aasta märtsis kolm ametis olnud peanõunikku.¹⁵

LAF ja LNP jätkasid esialgu legaalselt poliitilist tegevust, osalt koostöös, osalt omavahel konkureerides. Koostati märgukirju Saksamaa juhtkonnale jms., loobumata nõudmistest tunnustada Leedu õigust iseseisvusele. LAF-i tegevuse lõpetasid okupatsioonivõimud

26. septembril 1941 ning selle juht arreteeriti, osa liidreid saadeti hiljem koonduslaagrisse. LNP püüdis oma tegevust natsionaalsotsialistliku parteina kohandada Saksa võimudele vastuvõetavaks, asendades Leedu-keskse äärmusrahvusluse aaria rassi kontseptsiooniga. Nende märgukirjad etteheidetega leedulaste allasurutud positsioonist Saksa võimu all loeti siiski ohtlikuks opositsiooniks ning seni Balti riikide kontekstis erandlikuna tegutsenud partei kui organisatsiooni tegevus keelati. Enamik LNP aktiviste jätkas tegevust Saksa okupatsioonivõimu instantsides.¹⁶

Oma tegutsemise ajal tehtud koostöö tõttu Saksa võimudega langes ajutine valitsus Läände pagenud Leedu poliitikute halvaks-panu alla, kes soovisid end näidata lääneriikide liitlasena. Erinevad hinnangud ajutise valitsuse tegevusele ja rollile kütavad Leedus kirgi tänase päevani.

Sellisena oli poolteist kuud töötanud Leedu ajutine valitsus ja seda toetanud ringkond oma tagapõhja poolest Eestis võrreldav mitte Uluotsa ümber koondunud ringkonnaga, millega seda aeg-ajalt võrreldakse, vaid Hjalmar Mäe juhitud Eesti Vabastamise Komiteega, kes samuti oli 1941. aasta kevadel kokku pannud provisoorse valitsuse Mäega peaministri kohal, lootuses puhkeva sõja alguses haarata võim, milleks olevat Wehrmachi juhtkonnaga varasemalt kokku lepitud. Mäel puudus aga Škirpaga võrreldav side ja toetus kodumaal. Mäe võimalikke lennukamaid plaane kuulutada välja oma valitsus ja iseseisvuse taastamine pärssis igal juhul juuni lõpus veel Berliinis vahetult kogetud Saksa juhtkonna reaktsioon Leedu ajutise valitsuse deklaratsioonile.

¹³ C. Dieckmann. Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941–1944, lk. 471.

¹⁴ Petras Kubiliūnas (1894–1946 Moskvast) sarnanes vaatamata sõjaväelaskarjäärile oma tausta poolest Hjalmar Mäele. Ka Kubiliūnas oli 1934. aastal võimul oleva presidendi vastu suunatud putši katse toetamise eest Leedus arreteeritud ja süüdi mõistetud (esialgu surmanuhtlus, kuid vabanes 1937). NSV Liidu okupatsioonivõimud arreteerisid Kubiliūnase, kuid tal õnnestus vanglast vabaneda 1941. aasta juunis puhkenud ülestõusu käigus. Saksa okupatsiooni aegse tegevusega pälvis Leedu rahvusliku vastupanuliikumise terava kriitika. Sõja lõpus põgenes ta Saksamaale ning jõudis Briti okupatsioonitsooni, kuid rööviti NSV Liidu agentide poolt, mõisteti surma ja hukati 1946. aastal Moskvast.

¹⁵ A. Bubnys. Vokiečių okupuota Lietuva; A. Anušauskas, Lietuva, 1940–1990; R. J. Misiunas, R. Taagepera. The Baltic States, lk. 49; C. Dieckmann. Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941–1944, lk. 424–436, 445–450, 467–479.

¹⁶ Samas.

Läti poliitikategelaste sise- ja välisheitlused

Lätis hargnema hakanud sündmused said inspiratsiooni raadio kaudu kuulnud teadaandest Leedu ajutise valitsuse moodustamise kohta veel enne Saksa vägede kohalejõudmist. 28. juunil õnnestus läti rahvuslikel jõududel ajutiselt saada enda valdusesse Riia raadiojaam ning seda võimalust kasutati kohe, et kuulutada välja vaba ja sõltumatu Läti riik ning teatada ajutise valitsuse moodustamisest.¹⁷ Rahvale oli loodud illusioon, kuid mida ei olnud ega tulnud, see oli tegutsemisvõimeline ajutine valitsus ise, rääkimata sõltumatusest. 29. juunil hakkas Punaarmee korratult linnast lahkuma ning 1. juulil langes Riia Saksa vägede kätte. Samal ajal kogunesid erinevate poliitiliste ringkondade esindajad ja moodustasid nn. Läti organisatsioonikeskuse (*Latvijas Organizācijas Centrs*). Koos äärmusparempoolse organisatsiooni Kõuerist (*Pērkonkrusts*) ja üliõpilasorganisatsioonide esindajatega tehti endisele transpordiministrile Bernhards Einbergile ettepanek panna kokku ajutine rahvuslik valitsus. Selle moodustamise hoidis ära juba Leedu kogemusega operatiivgrupi A komandör Walter Stahlecker, kes 3. juulil ajutise valitsuse moodustamisega seotud tegelastele teatas, et sellist valitsust ei tunnustata.¹⁸ Äärmusparempoolne Kõuerist lootis natsionaalsotsialistide tiiva all uut võimalust oma liikumisele ja Saksamaalt tuli kodumaale tagasi liikumise juhtfiguur Gustavs Celmiņš.¹⁹ Nagu Leedu näide juba ilmekalt tõestas, ei olnud rahvuslikel natsionaalsotsialismile lähe-

dastel liikumistel Saksa okupatsioonivõimude silmis rolli ning nende tegevust pärsiti. Celmiņš tegutses enamasti pörandal, kuni Gestapo ta 1944. aasta märtsis vahistas ja Saksamaale koonduslaagrisse saatis.

Operatiivgrupi teadete kohaselt olid Riias moodustunud siiski kaks kesket läti organisatsiooni: Vabastatud Läti kesk-organisatsioonikomitee eesotsas polkovnik Ernests Kreišmanisega ja Läti ajutine haldusnõukogu juba nimetatud varasema ministri Einbergi juhtimisel. Saksa sõjaväeasutused pidid vältima ametlikke kontakte läti organisatsioonidega ja kontrollima täpselt nende informatsiooni, samas püüti neid igati enda huvides ära kasutada, et stabiliseerida olukorda maal ja taastada majandust.²⁰

Edasised arengud Läti omamaise administratsiooni kujunemisel olid seotud segaduste ja vastastikuse võimuvõitlusega nii Läti kui ka Saksa poolel. Läti ringkondades möödusid järgnevad nädalad erinevate poliitiliste huvigruppide omavahelises võimuvõitluses ja püüdlustes moodustada ühtset esindust suhtlemiseks Saksa okupatsioonivõimudega ning ebaõnnestunud katsetes saavutada sellele Berliinis toetust. Mõjukaks tegelaseks kujunes siin varasem rahandusminister Alfrēds Valdmanis, kes sai 11. juulil toimunud poliitiliste jõudude ja ühiskondlike huvigruppide esindajate kohtumisel mandaadi Läti rahvuslike huvide esindamiseks Saksa võimude juures.²¹

Mõneti võiks tema positsiooni võrrelda Uluotsa omaga Eestis, kuid Valdmanisel puudus riigi õigusliku järjepidevuse kandja koo-

¹⁷ S. Myllyniemi. Die Neuordnung, lk. 84.

¹⁸ J. Pavlovičs. Okupācijas varu maiņa Rīgā 1941. gada vasarā. – Nacistiskās Vācijas okupācija Latvijā (1941–1945). Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 16. sējums. Okupētā Latvija 20. gadsimta 40. gados. Latvijas vēstures institūta apgāds, Rīga, 2005, lk. 205–234.

¹⁹ Gustavs Celmiņš (1899–1968 USA), varasema tausta poolest sarnanes mõneti Hjalmar Mäe ja Leedu omavalitsuse juhi Petras Kubiliūnasega. Celmiņš oli teeninud ohvitserina, diplomaatilises teenistuses ning riigiametnikuna. 1932. aastal asus ta juhtima vastloodud natsionalistlikku liikumist Tulirist (*Ugunskrusts*), pärast selle keelustamist moodustas uue äärmusparempoolse ühingu Kõuerist (*Pērkonkrusts*). Ulmanise riigipöörde järgselt 1934. a. Celmiņš arreteeriti ja ta veetis kolm aastat vanglas. Pärast vabanemist 1937. a. siirdus emigratsiooni, kus oli kontaktis lähedaste liikumistega Euroopas. Asus elama Soome, kust (sarnaselt vapside liidri Sirguga) püüdis juhtida Läti Kõueristi organisatsiooni. Võitles vabatahtlikuna Talvesõjas, pärast seda asus elama Saksamaale, kust naasis 1941. a. kodumaale. Arreteeriti 1944. a. illegaalse tegevuse pärast ja saadeti Saksamaale koonduslaagrisse. Pärast Teist maailmasõda vabanes USA tsoonis ja asus elama USA-sse.

²⁰ Ereignismeldung UdSSR Nr. 13/5.7.41, Nr. 15/7.7.41, BA, R 58/214; Ereignismeldung UdSSR Nr. 40/1.8.41, BA, R 58/215, l. 127–128.

²¹ V. O. Lumans. Latvia in World War II, Fordham University Press, 2006, lk. 182.



Alfrēds Valdmanis.

<http://www.heritage.nf.ca/law/valdmanis.html>

rem. Valdmanise tegevust asus toetama ka koos Saksa vägedega Riiga saabunud endine Läti sõjaväeatašee Berliinis polkovnik Aleksandrs Plensners. Viimane oli Saksa *Abwehr*'i väljavali tud soosik. Ametisse asuva idaalade ministri Rosenbergi kandidaadina omamaise administ ratsiooni etteotsa saabus 18. juulil Riiga hoopiski bolševike eest Saksamaale põgenenud kindral Oskars Dankers. Sõjaväevõimud toetasid pigem Plensner-Valdmanise grupi tegevust, kellel oli suur roll erinevate eluvaldkondade taas toimima hakkamiseks vajaliku haldusaparaadi moodustamisel ja käivitamisel.²²

Valdmanis oli olnud teadlik, et Berliinist saabub seal kokku pandud marionettvalitsus (nn. Usalduskogu, sks. k. *Vertrauensrat*, teiste hulgas kindral Dankers), ning ta tegi enne seda koos erinevate huvigruppidega ära ulatusliku organiseerimise, moodustades juuli keskel kümne erineva osakonnaga omavalitsusliku haldusaparaadi. Tööle rakendati peamiselt endised Ulmanise-aegsed ametnikud, osakondi juhtisid peadirektorid, kuid Valdmanis ise ei võtnud endale formaalselt mingit ametikohta. Ta lähtus kahest võimali-

kust arengust: kui Berliinist peaks saabuma tõeline rahvuslik valitsus, siis on ära tehtud hädavajalik ettevalmistustöö. Kui tegu on aga libavalitsusega, siis leiab see eest toimiva haldusaparaadi, mida loodetavasti ei hakata lammutama ja mis on sel juhul „meie oma”. Tulemuseks oli *de facto* valitsusaparaat, mis kattis kõiki esmatahtsaid eluvaldkondi ja mis rakendus kohaliku elu haldamiseks tänu sõjaväevõimude pragmaatilisele tolerantsusele.²³

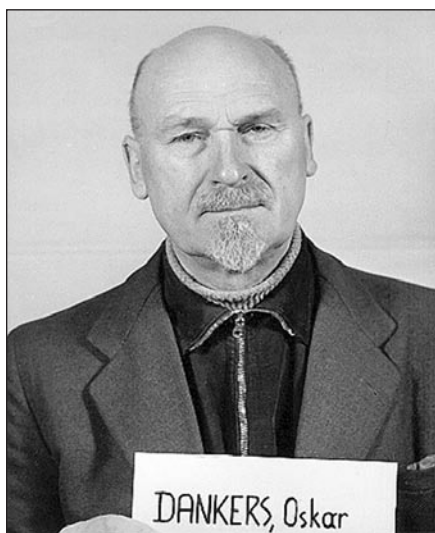
Poliitiliselt ei olnud Saksa võimud sellise keskse jõu tekkimisest loomulikult huvitatud. Seoses Daugavast lõuna poole jääva ala üleandmisega Saksa tsiviilvalitsuse haldamisele alates 25. juulist oli aga tekkinud otsene vajadus omamaise administratsiooni järele. Valdmanisest oli samas idaministeeriumi jaoks kujunenud *persona non grata*, kelle tegevuse jätkumine muutnuks Peter Kleisti arust Läti poliitilise arengu tulevase kujundamise võimatuks. Valdmanise kujundatud ja sõjaväevõimude tolereerimisel toimiva administratsiooni laialisaatmine oleks nüüd tähendanud kaost kogu halduse ja majanduse vallas ja seda ei saanud lasta juhtuda. Ostlandi riigikomisariaadi tasandil loeti Leedu ajutise valitsuse ja Läti peadirektorite tegevuse tolereerimist sõjaväevõimude andestamatuks veaks. Täpsed juhtnöörid omamaise administratsiooni korraldamiseks puudusid ning nii Läti peadirektorite juhitava administratsiooni kui ka Rosenbergi Usalduskogu tegutsemiseks puudusid õiguslikud alused. Nii polnud idaministeeriumi esindaval Peter Klestil sõjaväevõimude haldusalas võimalust Rosenbergi väljavali tud Läti tegelaste ametisse määramiseks. Kompromisside tulemusena Kleisti ja väegrupi Nord tagala piirkonna juhataja kindral Franz von Roques'i vahel andis viimane 21. augustil oma heakskiidu kindral Dankersi määramiseks juhtivale positsioonile (siseasjade direktor, vastutav sh. personalitöö eest) juba tegutsevas omamaises administratsioonis.²⁴

Sel teel lootis idaministeerium vabaneda Valdmanise toetajatest, kuid see ei õnnestu-

²² V. O. Lumans. Latvia in World War II, lk. 182.

²³ Samas; G. P. Bassler. Alfred Valdmanis and the politics of survival, University of Toronto Press Incorporated, 2000, lk. 104–138.

²⁴ Samas; V. O. Lumans. Latvia in World War II, lk. 182.



Oskars Dankers Nürnbergi kohtus. Foto: Wikipedia

nud. Valdmanis teatas avalikus kirjas, et ta ei tunnista Dankersi ametisse määramist, ning kutsus oma peadirektoreid üles ignoreerima Dankersi poolt ametisse nimetatud peadirektorite (Rosenbergi usalduskogu liikmete) katseid üle võtta tegutseva administratsiooni osakondi. Ummikseis vältas üle kuue nädala ning kitsikusse aetud Läti kindralkomissaril Otto Drechsleril puudusid seaduspõhised hoovad olukorra lahendamiseks, sest kumbagi institutsiooni formaalselt ei eksisteerinudki. Olukorra lahendas oktoobri algul Läti kindralkomissariaadi poliitilise osakonna juhataja Egon Bönner, kes keeldus kinnitamast Dankersi ametisse määramisi. Bönnerile sümpatiseerisid lätlased ning ta pooldas haldusaparaadi maksimaalset andmist lätlaste kätte.²⁵

Valdmanis püüdis luua lätlaste ühisrinnet ning jõudis Dankersiga kokkuleppele, et viimane ühineb tema toetajatega, säilitades enda koha juhtiva peadirektorina. Dankersi mõju tasakaalustamiseks nõustus ka Valdmanis ise nüüd täitma üht peadirektori kohta, asudes 12. novembrist justiitsosakonna peadirektori. Kindralkomissar Drechsler tunnustas seda koalitsiooni Saksa poole usaldusisikute ja rahvuslike jõudude vahel *de facto* Läti

omavalitsusena (läti keeles *Pašpārvalde*), kuid keeldus peadirektorite kogu tunnistamast kollegiaalseks organiks. Omavalitsuse kõneisikuks Saksa administratsiooniga jäi Oskars Dankers. Läti omavalitsuse positsioon Saksa okupatsioonivõimude struktuuris legaliseeriti sarnaselt Eestiga organisatsioonidekreediga 7. märtsil 1942 kui *landeseigene Verwaltung* – omamaine administratsioon.²⁶

Võrdlevaid tähelepanekuid

Võrreldes Leedu ja Eestiga oli omamaise haldusaparaadi moodustamine ja seostamine Saksa okupatsioonivõimudega Lätis kõige komplitseeritum. Suurimaid probleeme tekitas Valdmanise isik ning tema võimalik roll erinevate Saksa institutsioonide silmis, kuigi ta jäi läbi paljude vastuolude rohkem kui kaheks aastaks peadirektori ametisse. Valdmanis ei varjanud oma vastumeelsust natsliku režiimi suhtes ning oli endiselt üks rahvusliku liikumise keskseid tegelasi. Arreteerimise vältimiseks lahkus Valdmanis 1943. aasta kevadel siiski omavalitsusest ja asus mõjukate sakslastest toetajate abil pangandussfääris tööle Berliini.²⁷

Leedus olid sakslaste usaldusalused koostöös kodumaal olevate poliitikutega ette valmistanud ajutise valitsuse ning võimaluse avanedes püüdsid taastada Leedu iseseisvust, tegutsedes vastu sakslaste juhtnööridele. Pärast olukorra esmast stabiliseerumist saatis Saksa okupatsioonivõim ajutise valitsuse ilma suuremate probleemideta laiali ning juba moodustatud valitsusasutused liideti omamaise haldusaparaadina Saksa tsiviilokupatsioonivõimu struktuuriga.

Lätis oli vähemalt Eestiga võrreldes õnnestunud Nõukogude repressioonidest pääseda enamatel poliitikutel ja kõrgematel sõjaväelastel ning seetõttu kujunes okupatsiooni algaasis suurem ja aktiivsem ning erinevaid poliitilisi jõude kattev grupp, kes omavahel rivaalitsedes püüdsid pääseda võimule. Toimivat ajutist valitsust moodustada ei õnnestunud, kuid rahvuslike jõudude eestvedamisel taastati haldusaparaat, mis ei nõustunud oma vahetu ümberkujundamisega Saksa okupatsioonivõimu omamaiseks hal-

²⁵ Samas.

²⁶ Samas.

²⁷ Samas.

dusorganiks. Lootes säilitada teatud kontrolli olukorra üle, läks osa rahvuslikest jõududest siiski koostööle okupatsioonivõimudega.

Eestis oldi Saksa operatiivgrupi hinnangul 1941. aasta suvel valmis igasugusteks poliitilisteks lahendusteks, peaasi, et Saksa pool seda õigesti suunaks, enne kui kogu maa vabastamise järel tekiksid Läti või Leedu sarnased konstrellatsioonid rahvuslike valitsuste moodustamiseks.²⁸ Operatiivgrupil olid juba vahetud kogemused Leedust, milliseid probleeme toob endaga kaasa rahvusliku valitsuse moodustamine ning riikliku iseseisvuse deklarimine. Operatiivgrupi esindajad olid seal olukorda asunud lahendama erinevaid rahvuslike rühmitusi teineteise vastu välja mängides, eesmärgiga mõlemad võimalikult valutult mänguväljalt välja tõrjuda. Ainult Eesti puhul asusid ametisse selleks juba Saksamaal välja valitud isikud Hjalmar Mäe juhtimisel. Selle põhjuseks võib pidada Mäe pikaajalisi häid kontakte ametnikega Berliinis ning Leedu ajutise valitsuse kogemuse tundmist (Peter Kleist, kes korraldas Mäe ametisse asumist, oli juuli algul osalenud ka Leedu kriisile lahenduse otsimisel); kiiret ühise keele leidmist Eestisse jõudnud sõjaväelise administratsiooni ning SS-i ja politsei esindajatega; Eesti rahvuslike ringkondade nõrkust ja olemasolevate isikute suhtelist passiivsust; sõjategevuse takerdumist Kesk-Eestis ning Tallinna kui pealinna pikaajalist jäämist Nõukogude kontrolli alla. Rahvuslikud ringkonnad eesotsas Uluotsaga olid valmis koostööks okupatsioonivõimudega, kuid nad ei haaranud ise jõuliselt positsioone ega hakanud taastama riigiaparaati, selleks puudus ka reaalne jõud. Saksa okupatsiooni alguseks oli teadaolevalt Eestis küll 22 isikut, kes olid Eestis kandnud ministriportfelli, ning viimane Riigivolikogu esimees Otto Pukk, lisaks olid 7 endist ministrit ümberasujatena siirdunud Saksamaale, kuid Jüri Uluots jäi neist ainsaks, kes sekkus mingil määral poliitikasse. Lätis ja Leedus sekkus segasel hetkel poliitilisse võitlusse tunduvalt rohkem varasemaid poliitikuid, sh. endisi riigipäid ja kõrgemaid sõjaväelasi. Kõik endised Eesti riigipead olid langenud Nõuko-

gude repressioonide ohvriks, kõrgemad sõjaväelased represseeritud või üle viidud Punaarmee teenistusse. Varasemate Eesti poliitikute kaasamiseks ei näinud Saksa pool sel perioodil vajadust, sest Leedu ja Läti kogemuse järgi oli see seni tekitanud ainult probleeme.

Kohalike omavalitsuste tegevuse taastamise võrdlemiseks puuduvad Läti ja Leedu analoogsed andmed. Sellegipoolest on siin võimalik esile tuua Eesti üks oluline eripära. Lätis ja Leedus alustasid omamaised keskorganid tegevust kohe paralleelselt Saksa okupatsioonivõimu kehtestamisega (või isegi enne seda). Järelikult kohalike omavalitsuste tegevuse taastamine toimus samaaegselt omamaiste keskorganitega ning ilmselt vähemalt osaliselt nende korralduste alusel. Eesti tingimustes alustas valdav enamik kohalikke omavalitsusi tööd aga ilma omamaise keskorgani olemasoluta, osalt enam kui kuu enne EOV tegelaste saabumist Eestisse ning üle kahe kuu enne EOV ametlikku tegevusse asumist. Seni toimis kohalik haldus Saksa sõjaväekomandantuuride ja Eesti kohalike omavalitsuste koostöös.

Järgnevalt kujundati omamaised keskmministratsioonid ja kohalikud omavalitsused ümber Saksa okupatsioonivõimu täitevvõimu asutusteks ning erinevused Balti riikide vahel ei olnud põhimõttelist laadi.

Käesoleva artikli ettevalmistust on toetanud Kistler-Ritso Eesti SA teadusprojekti "Eesti ala administratiivne valitsemine 1940–1990" uurimisstipendiumiga.



Meelis Maripuu

(1966)

Lõpetanud Tartu Ülikooli ajaloolasena aastal 2000 ning 2007. aastast humanitaarteaduste magister. 2012. aastastast Ph.D. Käesoleval ajal töötab sihtasutuses Eesti Mälu Instituut ja on MTÜ S-Keskuse tegevjuht. Peamine uurimisvaldkond: okupatsioonirežiimide poliitika Eestis.

²⁸ Ereignismeldung UdSSR Nr. 40, 01.08.1941, BA, R 58/215, I. 127–128.